

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Για την έκδοση αυτού του βιβλίου χρειάστηκαν πολλές προσπάθειες από την πλευρά του εκδότη μέχρι να κατορθώσει να βρει τους δικαιούχους και ν' αποκτήσει τα δικαιώματα για την ελληνική γλώσσα. Ανταποκρίθηκε έτσι σε μια μακρόχρονη και επίμονη παρότρυνση από την πλευρά μου, και μου ζήτησε να εκθέσω στον πρόλογο τους λόγους που με κάνουν να θεωρώ ένα βιβλίο ηλικίας σχεδόν εξήντα ετών σημαντικό ακόμη και σήμερα – πιο σωστά: ιδιαίτερα σήμερα. Ιδού, λοιπόν, το σκεπτικό μου.

Ανθρωπολογία και πολιτική πράξη

Έχουν περάσει μόνον λίγες δεκαετίες, όμως φαντάζουν ήδη πολύ μακρινές οι εποχές που στα αυτονόητα διαβάσματα ενός κοινωνικά και πολιτικά ανήσυχου ανθρώπου ανήκαν βιβλία του πεδίου της Πολιτισμικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Ήταν κυρίως εκείνες που παρουσίαζαν τον διαφορετικό τρόπο οργάνωσης κοινωνιών σε άλλα μέρη της γης (κατά κανόνα άγνωστα μέρη και απρόσιτα στους περισσότερους και στις περισσότερες από εμάς). Τα ονόματα Margaret Mead, Claude Lévi-Strauss, Bronislaw Malinowski, Marcel Mauss, Ruth Bebedict, Oscar Lewis, Marshall Sahlins, και πολλά άλλα από το ίδιο επιστημονικό πεδίο ήταν γνωστά σε ένα μεγάλο αναγνωστικό κοινό. Κάποια μάλιστα από τα έργα τους θεωρούνταν από πολλούς νέους ανθρώπους ορόσημο στη διαμόρφωση της άποψής τους για τον κόσμο. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν ήταν το «εξωτικό» στοιχείο εκείνο που ασκούσε τη συγκεκριμένη έλξη, σε αντίθεση με όσα ίσχυαν στα χρόνια της αποικιοκρατίας και ισχύουν σε μεγάλο βαθμό σήμερα στην περίπτωση πολλών ταξιδιωτικών επιλογών. Ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό: ήταν η αναζήτηση

επιβεβαίωσης της ελπίδας ότι ο κόσμος, στον οποίον ζούμε (απορρίπτοντας και αντιμαχόμενοι/ες πολλές πτυχές και εκφάνσεις του), δεν αποτελεί νομοτελειακή εξέλιξη στην ανθρώπινη ιστορία. Και, πράγματι, στις έρευνες των ανθρωπολόγων ανακαλύπτονταν αμέτρητα στοιχεία που επιβεβαίωναν ότι οι άνθρωποι στη μακράιωνη ιστορία τους σε διάφορα μέρη της γης οργάνωσαν τις κοινωνίες τους με ποικίλους τρόπους, με αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός ευρύτατου φάσματος μορφών κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης στον πλανήτη. Άρα, –αυτό ήταν το αισιόδοξο συμπέρασμα–, εφόσον η μορφή της κάθε κοινωνίας είναι προϊόν της πράξης των ανθρώπων (και όχι κάποιας νομοτέλειας που σχετίζεται με την, δήθεν αμετάβλητη, ανθρώπινη φύση), τότε έχουμε κάθε λόγο να θεωρούμε ότι μπορούμε να την αλλάξουμε και όχι να μείνουμε δέσμοι του παρελθόντος.

Η «ανθρώπινη κοινωνία»

Η αναζήτηση σχετικών ερευνών και βιβλίων συνδεόταν, λοιπόν, με το όραμα αλλαγής του κόσμου, είτε στο σύνολό του είτε μόνο σε κάποιες πτυχές του. Και, πράγματι, πολλά από τα σημερινά αυτονόητα στην κοινωνία και στην πολιτική είναι αποτέλεσμα αλλαγών που ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν έχοντας στήριγμα τέτοιες εργασίες. Αναμφισβήτητη είναι, π.χ., η επίδραση των μελετών της Margaret Mead στην ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος και της μη -σεξιστικής προσέγγισης στην εκπαίδευση, καθώς ήταν τα δικά της βιβλία που έδειχναν ότι οι διαφορετικοί και, κυρίως, ανισότιμοι ρόλοι των φύλων δεν αντιστοιχούσαν σε μια δήθεν αμετάβλητη βιολογική διαφορά, αλλά ότι ήταν κοινωνικά κατασκευασμένοι. Το ίδιο ισχυρές ήταν οι επιδράσεις των ανθρωπολόγων στη Γλωσσολογία και, ακολούθως, στην Παιδαγωγική, καθώς ήταν οι δικές τους μελέτες που οδήγησαν στην κατανόηση και αποδοχή του γεγονότος ότι όλες οι γλώσσες είναι το ίδιο πλούσιες και λειτουργικές στο πλαίσιο του κοινωνικού και του φυσικού περιβάλλοντος όπου αναπτύσσονται και χρησιμοποιούνται. Παραδείγματα σαν τα προηγούμενα μπορούν να αναφερθούν σχεδόν από όλα τα πεδία της γνώσης και της κοινωνικής ζωής.

Σε σχέση με τα παραπάνω είναι ίσως αναγκαία η υπενθύμιση ότι οι πρωτεργάτες στον αγώνα για την ανατροπή του σημερινού κόσμου και την οικοδόμηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας –δηλαδή μιας κοινωνίας ισότητας, ευημερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης– χρησιμοποίησαν εκτενέστατα έρευνες ανθρωπολόγων για να θεμελιώσουν την άποψη ότι η «ανθρώπινη κοινωνία»¹ είναι εφικτή, ως αποτέλεσμα της συνειδητής πράξης των ανθρώπων. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές των Μαρξ και Έγκελς στις εργασίες του Lewis Henry Morgan², ο οποίος έχοντας ζήσει με τους Ιροκέζους (Ινδιάνους της Βόρειας Αμερικής) περιέγραψε την κοινωνία τους, ανέδειξε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και έδωσε επιχειρήματα σε όσους και όσες θεωρούσαν ότι η σοσιαλιστική κοινωνία δεν αποτελεί ουτοπία.

Η σημασία που έδιναν στις ανθρωπολογικές μελέτες οι πρωτεργάτες του «επιστημονικού σοσιαλισμού» ήλθε να επιβεβαιωθεί με τη δη-

¹ Βλέπε σχετικά με τη σημασία της έννοιας «ανθρώπινη κοινωνία» τα παρακάτω: «Η “ανθρώπινη κοινωνία” αποτελεί τόσο επιδίωξη όσο και αφετηρία. Ως επιδίωξη ταυτίζεται με έναν κόσμο ριζικά διαφορετικό από τον σημερινό της εξατομίκευσης, αποξένωσης και αλλοτρίωσης των ανθρώπων. Ως αφετηρία υποδηλώνει την κριτική θεώρηση του σύγχρονου κόσμου με κριτήριο το σύστημα αξιών αυτής της επιθυμητής κοινωνίας του μέλλοντος. Η ανθρώπινη κοινωνία, δηλαδή, αποτελεί σημείο προσανατολισμού και ταυτοχρόνως πλαίσιο κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς. Με αυτή τη διπλή σημασία εμφανίζεται στη δέκατη θέση του Μαρξ για τον Φόιερμπαχ («Η άποψη του παλιού υλισμού είναι η αστική κοινωνία. Η άποψη του νέου υλισμού είναι η ανθρώπινη κοινωνία ή η κοινωνική ανθρωπότητα»), και μόνο χάρις σ’ αυτήν αποκτά νόημα η περίφημη ενδέκατη θέση, σύμφωνα με την οποία οι φιλόσοφοι απλώς ερμήνευσαν διαφορετικά τον κόσμο ενώ στόχος (πρέπει να) είναι η αλλαγή του». Γιώργος Τσιάκαλος, Αντικατοπτρισμοί της ανθρώπινης κοινωνίας. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 2004, σελ. 9.

² a) Henry Lewis Morgan, *Ancient Society*. Chicago, Charles H. Kerr 1877. b) Henry Lewis Morgan, *League of the Ho-de-no-sau-nee or Iroquois*. Rochester, Sage and Brothers 1851. Αφορούν ιδιαίτερα το έργο του Έγκελς *Η καταγωγή της οικογένειας, της ιδιοκτησίας και του κράτους*. Για τη συγγραφή του ο Έγκελς πήρε υπόψη του και τις σχετικές –ανέκδοτες τότε– σημειώσεις του Μαρξ (που εκδόθηκαν το 1972. Βλ. την επόμενη βιβλιογραφική αναφορά).

μοσίευση των σχετικών σημειώσεων του Μαρξ το 1972.³ Οι σημειώσεις αυτές από τα έτη 1880, 1881 και 1882, που περιέχουν παρατηρήσεις σε έργα των Morgan, Phear, Maine και Lubbock, αναδεικνύουν πολύ παραστατικά την ώθηση που μπορούν να δώσουν στην πολιτική σκέψη τέτοιες έρευνες.

Βεβαίως, δεν ισχυρίζεται κανείς ότι όλες οι έρευνες σ' αυτό το πεδίο έρχονται να υποστηρίξουν την άποψη για τη δυνατότητα συνειδητής αλλαγής του κόσμου, και, ακόμη λιγότερο, για την ανάγκη αλλαγής του. Στην πράξη, πολλές απ' αυτές δημιουργούν και τρέφουν την εντύπωση ότι οι κοινωνίες εξελίσσονται μόνον έως τη στιγμή που επιτυγχάνουν ένα σημείο ισορροπίας. Από εκεί και πέρα οι δομές τους παραμένουν λειτουργικές και αμετάβλητες, και οι κοινωνίες φτάνουν στο «τέλος της ιστορίας» τους. Υπάρχει, λοιπόν, μια διαχρονική διαμάχη, η οποία μάλιστα εκτείνεται συχνά ακόμη και σε αμφισβήτηση των δεδομένων ή/και της καταλληλότητας των ερευνητικών μεθόδων και εργαλείων που χρησιμοποιούσαν οι ερευνητές και οι ερευνήτριες.⁴ Αυτό πάντως που τεκμηριώνεται επαρκώς είναι ότι, υπάρχουν, αφενός, έρευνες που αποδεικνύουν παραστατικά τη δυνατότητα ύπαρξης ενός διαφορετικού, κοινωνικά δίκαιου κόσμου, και, αφετέρου, έρευνες για κοινωνίες που, τουλάχιστον σε πρώτη ματιά, φαίνονται να μην επιδέχονται μεταβολή. Με κριτήριο την προοπτική ριζικής αλλαγής του κόσμου, οι πρώ-

³ *The Ethnological Notebooks of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)*. Αναπαραγωγή και επιμέλεια, με εισαγωγή του Lawrence Krader. Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1972. Πρόκειται για την πρώτη έκδοση (περίπου ενενήντα χρόνια μετά από τότε που γράφτηκαν). Στις σημειώσεις κυριαρχούν οι διασυνδέσεις με άλλα έργα, π.χ., της ελληνικής αρχαιότητας, και οι αυθόρμητοι συλλογισμοί για την πολιτική τους σημασία. Είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές –και δύσκολες!– σε ό,τι αφορά τη γλώσσα, καθώς χρησιμοποιούνται συχνά ακόμη και σε μία μοναδική πρόταση λέξεις από πολλές γλώσσες (κυρίως γερμανικές, ελληνικές, αγγλικές και γαλλικές, αλλά και άλλες όταν απαιτείται από το θέμα).

⁴ Χαρακτηριστική ήταν η αμφισβήτηση των συμπερασμάτων της Margaret Mead από τον ανθρωπολόγο Derek Freeman, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η ερευνήτρια επηρεάστηκε στη δουλειά της από την εικόνα της κοινωνίας που επιθυμούσε να βρει.

τες μπορούν να χαρακτηριστούν «αισιόδοξες», καθώς τρέφουν την πίστη ότι η ανθρώπινη κοινωνία δεν αποτελεί ουτοπία αλλά αποτέλεσμα της συνειδητής πράξης των ανθρώπων, ενώ οι δεύτερες μπορούν να χαρακτηριστούν «απαισιόδοξες» καθώς φαίνεται να δείχνουν ότι κάποιες κοινωνίες βρίσκονται σε μια κατάσταση που δεν μπορεί ν' αλλάξει με πρωτοβουλία και πράξη των μελών τους.

Banfield, Λέβι και Γκράμσι

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς εύκολα, θεωρώ ότι οι γνώσεις από αυτό το επιστημονικό πεδίο ανήκουν στο βασικό υπόστρωμα γνώσεων που χρειάζονται όσοι/ες αναζητούν απαντήσεις στο ερώτημα για το εφικτό ή όχι της «ανθρώπινης κοινωνίας», και για τις συνθήκες που ευνοούν ή, αντίθετα, παρεμποδίζουν την πορεία προς αυτήν. Το βιβλίο του Banfield ανήκει σ' εκείνα που αναδεικνύουν τον αρνητικό ρόλο κάποιων πολιτισμικών χαρακτηριστικών στην πορεία αυτή. Και επειδή πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά συναντιούνται στην ελληνική κοινωνία, θεωρώ ότι η έκδοσή του στα ελληνικά, έχει ιδιαίτερη αξία.

Διάβασα για πρώτη φορά το βιβλίο στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Βρισκόταν τότε στο επίκεντρο των συζητήσεων της επιστημονικής κοινότητας των ανθρωπολόγων και των πολιτικών επιστημόνων εξαιτίας του τρόπου με τον οποίον ερμήνευε ο Banfield την οικονομική, κοινωνική και πολιτική καθυστέρηση μιας κοινωνίας στη Νότια Ιταλία, και την έλλειψη, κατά τη γνώμη του, προοπτικής εξόδου της από την κατάσταση εκείνη. Ως αιτία κατονόμαζε τον «οικογενειακό αμοραλισμό», δηλαδή την ιδιαίτερη ηθική βάση της συγκεκριμένης κοινωνίας. Για πολλούς/ές, η μελέτη αυτή αποτελούσε την επιστημονική περιγραφή όσων ήδη γνώριζαν από την ανάγνωση του βιβλίου του Κάρλο Λέβι *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*.⁵ Τώρα, όμως, η καταθλιπτική ατμό-

⁵ Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*. (μετάφραση Φωτεινή Ζερβού). Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη 2000. Η παλιότερη έκδοση (στην οποία αναφέρομαι στο κείμενο): Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι* (Μετάφραση: Ρίτα Μπούμπη-Παπά.

σφαιρα που κυριαρχούσε στην εποχή του φασισμού και περιγραφόταν από τον Λέβι, ερχόταν να αποκτήσει στοιχεία που αμφισβητούσαν τη δυνατότητα των ανθρώπων ν' αλλάξουν την κατάσταση προς το καλύτερο, ακόμη και σε διαφορετικές πολιτικές και οικονομικές συνθήκες.

Την ίδια εποχή στον χώρο της Αριστεράς συζητιούνταν έντονα τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την ανάπτυξη των πολιτικών αγώνων. Προσεγμένες εκδόσεις των έργων του Γκράμσι σε διάφορες γλώσσες⁶ έκαναν γνωστή τη σημασία που έδινε ένας τόσο διορατικός κομμουνιστής στην περιγραφή πολιτισμικών χαρακτηριστικών που παρεμπόδιζαν την πρόοδο. Ατομικισμός, απολιτικότητα, παθητικότητα, ιδιοτέλεια δεν ήταν ούτε ατομικά χαρακτηριστικά ούτε περιορίζονταν σε ορισμένες κοινωνικές τάξεις ούτε άλλαζαν από μόνα τους με το πέρασμα του ατόμου σε άλλη οικονομική θέση και σχέση. Ενδημούσαν ακόμη και μέσα στις γραμμές των οργανώσεων και των κομμάτων της Αριστεράς. Συνεπώς, δεν μπορούσε ν' αφήσει αδιάφορο έναν αριστερό μια καλά οργανωμένη επιστημονική έρευνα, όταν φαινόταν να δείχνει ότι πέραν από τους ιδεολογικούς αντιπάλους που επένδυναν στη συντήρηση του σημερινού κόσμου και των αξιών του, και πέραν από το οικονομικό σύστημα και τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του, υπήρχε, πιθανόν, και ο «οικογενειακός αμοραλισμός» που εμπόδιζε κάθε είδους αλλαγή. Τρόμαζε η ιδέα ότι κοινωνίες σαν τη δική μας μπορούσαν να έχουν φτάσει σε μια κατάσταση ισορροπίας και στασιμότητας (που ισοδυναμούσε με μόνιμη πολιτισμική, πολιτική και οικονομική καθυστέρηση).

Αθήνα, ΜΟΧΛΟΣ Μαθητικό Ινστιτούτο 1957). Πολλοί/ες γνώρισαν το βιβλίο από την ομώνυμη ταινία του Φραντσέσκο Ρόσι (1979) με τον Τζαν Μαρία Βολοντέ και την Ειρήνη Παπά.

⁶ Η έκδοση, στην οποία κυρίως αναφέρομαι γράφοντας για τις αρχές της δεκαετίας του 1970 είναι η εξής: *Selections from The Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Επιμέλεια και μετάφραση Quintin Hoare και Geoffrey Nowell Smith. New York, International Publishers 1971. Τα αποσπάσματα αργότερα στο κείμενο προέρχονται όλα από την έκδοση *Αντόνιο Γκράμσι: Παρελθόν και Παρόν*. (Μετάφραση: Θανάσης Αθανασίου). Αθήνα, Στοχαστής 1974.

Πάντως, είναι γεγονός ότι και οι ανθρωπολόγοι και οι πολιτικοί επιστήμονες που είχαν πολιτικές αφετηρίες εντελώς διαφορετικές από εκείνες των αριστερών, δυσκολεύονταν να αποδεχτούν και να συμβιβαστούν με την ιδέα του «οικογενειακού αμοραλισμού» και των συνεπειών του. Γι' αυτό, το βιβλίο, που έμελλε αργότερα να θεωρείται ορόσημο για τη συγκεκριμένη επιστημονική προσέγγιση, εκδόθηκε στην αρχή μόνο σε φωτοαντίγραφα και γνώρισε ελάχιστες βιβλιοπαρουσιάσεις. Σύμφωνα με τον Wilson «οι ερευνητές δεν ήταν ακόμη έτοιμοι να αποδεχτούν τον “πολιτισμό” ως απάντηση σε πρακτικά ζητήματα. Οι απαντήσεις έπρεπε οπωσδήποτε να περιλαμβάνουν τις έννοιες χρήμα, διακυβέρνηση και σχεδιασμός. Ο Banfield ερχόταν να πει ότι όσο σημαντικά κι αν είναι αυτά, δεν εξηγούν τα θεμελιώδη γεγονότα.⁷

«Οικογενειακός αμοραλισμός»

Ας δούμε, λοιπόν, σε τι αναφέρεται το βιβλίο του Banfield.

Ο συγγραφέας, πολιτικός επιστήμονας με ενεργή συμμετοχή στην εφαρμογή της πολιτικής του New Deal του Ρούσβελτ, πήγε μαζί με την ιταλικής καταγωγής γυναίκα του Laura Fasano το 1955 στο Chiaromonte της Νότιας Ιταλίας. Έζησε εκεί εννιά μήνες, διερεύνησε με συστηματική παρατήρηση, ανάλυση κειμένων, συνεντεύξεις και τεστ θεματικής αντίληψης⁸ τα χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας, και δημοσίευσε την έρευνά του το 1958 (δίνοντας στην περιοχή το –ανύπαρκτο– όνομα Μοντεγκράνο για να μην αναγνωρίζεται). Στο βιβλίο καταγράφει λεπτομερώς τον τρόπο σκέψης των κατοίκων, τη γενικευμένη δυσπιστία τους απέναντι σε κάθε δημόσιο εγχείρημα, την εντυπωσιακή «μεταβλητότητα της συμπεριφοράς των ψηφοφόρων», την ευκολία «αλλαγής στρατοπέδου» των μελών και των στελεχών των κομμάτων, την άρνηση συμμετο-

⁷ James Q. Wilson, “The independent mind of Edward Banfield”, *The Public Interest* / Χειμώνας 2003, σελ. 63-88, εδώ σελ. 78-79.

⁸ Στα τεστ δίνονταν κάποιες εικόνες στα άτομα του δείγματος, και σε σχέση μ' αυτές καλούνταν να γράψουν ή να ολοκληρώσουν κάποιες ιστορίες.

χής σε πράξεις που σχετίζονται με την προώθηση του γενικού συμφέροντος, τη συνωμοσιολογική ερμηνεία των πολιτικών κοινωνικών γεγονότων. Το συμπέρασμά του: η περιοχή παραμένει υπανάπτυκτη και χωρίς προοπτικές ανάπτυξης εξαιτίας του «οικογενειακού αμοραλισμού»⁹ που αποτελεί την ηθική βάση της κοινωνίας αυτής.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ενώ το βιβλίο του Banfield και η έννοια «οικογενειακός αμοραλισμός» αποτελούν εδώ και δεκαετίες σημείο αναφοράς των περισσότερων ερευνητών που ασχολούνται με θέματα υπανάπτυξης και ανάπτυξης,¹⁰ στην Ελλάδα δεν συνάντησε ποτέ ούτε το ελάχιστο ενδιαφέρον. Θα έπρεπε όμως, καθώς οι διαπιστώσεις για την κοινωνία του Μοντεγκράνο δεν φαίνονται καθόλου ξένες για την Ελλάδα, και, επιπλέον, παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με ευρύτατα διαδεδομένες περιγραφές των αιτίων της «κακοδαιμονίας» στη δική μας χώρα. Ας δούμε μερικές από τις παρατηρήσεις του Banfield:¹¹

- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, η δημόσια διοίκηση λειτουργεί ανεξέλεγκτα, επειδή ο έλεγχος των αξιωματούχων είναι αποκλειστική υπόθεση άλλων αξιωματούχων.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, οι κρατικοί λειτουργοί δεν αισθάνονται καμία ταύτιση με τους σκοπούς της υπηρεσίας τους και δεν εργάζονται περισσότερο από όσο είναι απαραίτητο για να διατηρήσουν τη θέση τους, ή, αν αυτό είναι δυνατό, να πάρουν προαγωγή. Όμοια, οι επαγγελματίες και οι μορφωμένοι δεν έχουν καμία αίσθηση ότι εκτελούν ένα λειτούργημα ή μια αποστολή.

⁹ Προτιμήθηκε αυτή η μετάφραση για τον όρο *amoral familism*, παρόλο που αντιστρέφονται το ουσιαστικό και ο επιθετικός προσδιορισμός. Παλαιότερα ο ίδιος μιλούσα για «αίθη οικογενειοκρατία».

¹⁰ Για τη διαχρονική ενασχόληση με το βιβλίο του Banfield βλέπε Emanuele Ferragina, "The Never-Ending Debate about the Moral Basis of a Backward Society: Banfield and 'amoral Familism'". *Journal of the Anthropological Society of Oxford (JASO)*-online, New Series Vol. I, no. 2, Χειμώνας, 2009, σελ. 141-160.

¹¹ Πρόκειται για αποσπάσματα από το κεφάλαιο 5 («Μια ερμηνευτική υπόθεση») αυτού του βιβλίου.

- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, δεν υπάρχει κανένας σεβασμός προς τον νόμο αν δεν υπάρχει ο φόβος της τιμωρίας. Θεωρείται δεδομένο και φυσιολογικό ότι όποιος μπορεί να αποφύγει τη φορολογία θα το κάνει. Οι νόμοι για τους κατώτατους μισθούς και τις ασφαλιστικές εισφορές των εργοδοτών απλά αγνοούνται.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, ο δημόσιος λειτουργός δεν διστάζει να δεχθεί δωροδοκίες αν αυτό είναι ασφαλές. Από την άλλη πλευρά, είτε πάρει δωροδοκίες είτε όχι, η κοινωνία θεωρεί βέβαιο ότι το κάνει.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, οι αδύναμοι ευνοούν μια κυβέρνηση με «ισχυρό χέρι» που διατηρεί την τάξη.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, ο ισχυρισμός κάποιου ότι ενδιαφέρεται για το κοινό συμφέρον δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά ως απάτη.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, δεν μπορεί να υπάρχει σύνδεση μεταξύ μιας αφηρημένης πολιτικής αρχής (όπως μιας ιδεολογίας) και συγκεκριμένης συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, όλοι πιστεύουν πως όποιος έχει την εξουσία είναι ιδιοτελής και διεφθαρμένος. Από την επομένη των εκλογών οι ίδιοι οι ψηφοφόροι των νικητών είναι βέβαιοι πως οι νέοι κυβερνώντες πλουτίζουν σε βάρος τους και δεν έχουν κανένα σκοπό να τηρήσουν τις υποσχέσεις τους.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, κανείς δεν παίρνει πρωτοβουλία να αναπτύξει ένα σχέδιο δράσης και να πείσει τους άλλους να το υιοθετήσουν (εκτός αν έχει να κερδίσει κάτι). Αλλά ακόμη και αν κάποιος το έκανε, κανείς δεν θα τον ακολουθούσε, επειδή όλοι θα πίστευαν ότι έχει κρυφούς σκοπούς. Η μόνη κοινωνική δομή που ευδοκιμεί είναι η πελατειακή σχέση.
- Σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, το κοινό καλό έχει αξία μόνο στον βαθμό που θα αποφέρει αντίστοιχο όφελος σε κάθε συγκεκριμένη οικογένεια. Μάλιστα, αν κάτι ωφελεί τους άλλους

περισσότερο θα θεωρηθεί αρνητικό από αυτούς που πιστεύουν ότι ωφελούνται λιγότερο (παρότι και οι ίδιοι ωφελούνται).

Το καταληκτικό του συμπέρασμα είναι ότι μπορούμε «να αλλάξουμε αυτή την κατάσταση [μόνον] ξεκινώντας από την ηθική βάση».¹² Αυτό όμως αποτελεί πρόβλημα, καθώς η ηθική βάση μιας κοινωνίας ορίζει τις συμπεριφορές των ανθρώπων και άρα «η αλλαγή στο ήθος μιας κοινωνίας δεν μπορεί να συμβεί μέσα από την ελεύθερη επιλογή των ανθρώπων της».¹³

Υποψιάζομαι ότι σε μια κοινωνία οικογενειακού αμοραλισμού, στην οποία μεταξύ άλλων κυριαρχεί η καχυποψία, η έρευνα του Banfield δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί «ύποπτη». Και μάλλον δεν θα διασωθεί από το γεγονός ότι παρόμοιες είναι οι περιγραφές του Γκράμσι για τα ίδια κοινωνικά φαινόμενα (οπισθοδρομικός ατομικισμός, απολιτικισμός, λαϊκός «ανατρεπτισμός»¹⁴ και άλλα), και σημείωνε χαρακτηριστικά για το ηθικό υπόβαθρο των κυρίαρχων πολιτικών πρακτικών (που είναι κεντρικό θέμα για τον Banfield) τα παρακάτω:

Εάν θέλει κανείς να μειώσει ή να εκμηδενίσει την πολιτική επιρροή μιας προσωπικότητας ή ενός κόμματος, δεν προσπαθεί να δείξει ότι η πολιτική του είναι ανίκανη και βλαβερή, αλλά ότι ορισμένα πρόσωπα είναι καθάρματα, κλπ, ότι δεν υπάρχει «καλή πίστις», ότι, ορισμένες πράξεις είναι ιδιοτελείς (με την προσωπική ή ιδιωτική έννοια) κλπ. Αυτή η νοοτροπία είναι απόδειξη της απλοϊκότητας της πολιτικής λογικής, του πιο χαμηλού επιπέδου της εθνικής ζωής. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι υπάρχει πραγματικά ένα τεράστιο στρώμα που «ζει» την πολιτική με «κακοπιστία». Δηλαδή χωρίς να έχει πεποιθήσεις. Συνδέεται επίσης με τη γενική αθλιό-

¹² Banfield, σελ. 196.

¹³ Banfield, σελ. 197.

¹⁴ «Ο λαϊκός “ανατρεπτισμός” είναι σχετικός με τον από πάνω “ανατρεπτισμό” δηλαδή να μην υπάρχει ποτέ “η κυριαρχία του νόμου”, αλλά μόνο μια πολιτική αυθαιρεσίας και προσωπικής κλίκας» (*Παρελθόν και Παρόν*, σελ. 21).

τητα, λόγω της οποίας εύκολα πιστεύει κανείς ότι μια πολιτική πράξη οφείλεται σε χρηματικούς λόγους.¹⁵

Ο Γκράμισι συμπλήρωνε επίσης γιατί είναι απαραίτητο να καταγράφονται τέτοιες συμπεριφορές (και όχι να αποκρύπτονται), και γιατί επιβάλλεται να αντιμετωπίζονται (και φυσικά όχι να επιδοκιμάζονται ή να ενισχύονται) απ' όσους/ες ενδιαφέρονται ν' αλλάξουν τον κόσμο: *«Φυσικά, όλες αυτές οι παρατηρήσεις δε μπορούν να είναι κατηγορηματικές και απόλυτες: Χρησιμοποιούν στην προσπάθεια να περιγράψουμε ορισμένες πλευρές μιας κατάστασης, για να αξιολογήσουμε καλύτερα τη δραστηριότητα που αναπτύσσεται για την αλλαγή της (ή τη μη δραστηριότητα, δηλαδή την μη κατανόηση των ανάλογων καθηκόντων) και για να δώσουμε μεγαλύτερη ώθηση στις ομάδες που αναδύθηκαν απ' αυτή την κατάσταση προκειμένου να την κατανοήσουν και να την τροποποιήσουν στο περιβάλλον τους»*.¹⁶

Έχω την άποψη, με την τελευταία παράγραφο κατά νου, ότι πρέπει να διαβαστεί το βιβλίο του Banfield, και τότε θα έχει μεγάλη αξία. Η παρατήρηση αυτή ισχύει ιδιαίτερα επειδή ο συγγραφέας του δεν ευτύχησε σε όλα τα έργα του, σε ό,τι αφορά τον τρόπο αποδοχής τους. Αν και ο ίδιος δεν δέχτηκε ποτέ τον χαρακτηρισμό του συντηρητικού, ορισμένα από τα βιβλία του χρησιμοποιήθηκαν από τους νεο-συντηρητικούς των ΗΠΑ για να στιγματίσουν τους φτωχούς, ιδιαίτερα στα γκέτο των μεγάλων πόλεων.¹⁷ Γι' αυτό είναι σημαντικό να θυμούμαστε ότι ένα βιβλίο μπορεί να διαβαστεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, και ότι έχει ιδιαίτερη αξία όταν μας παρακινεί και μας βοηθάει να ελέγξουμε διάφορα «αυτονόητα» που συνηθίσαμε να τα αποδεχόμαστε ή, αντίθετα, να τα υποβαθμίζουμε χωρίς να αντιλαμβανόμαστε την κομβι-

¹⁵ Παρελθόν και Παρόν, σελ. 21-22.

¹⁶ Παρελθόν και Παρόν, σελ. 21.

¹⁷ Αφορά ιδιαίτερα το βιβλίο του *The Unheavenly City: The Nature and the Future of Our Urban Crisis*. Boston, Little- Brown and Co 1970.

κή σημασία τους για την κοινωνία και την πολιτική, και, συνεπώς, για τη ζωή μας.

Ο ελληνικός «εκσυγχρονισμός»

Σε ένα μικρό κείμενό μου, με τίτλο «Εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας», στην εφημερίδα *Η ΑΥΓΗ* στις 21 Ιουλίου 2001 έγραφα:

Πριν από μερικές δεκαετίες συζητήθηκε πολύ στην επιστημονική κοινότητα ένα βιβλίο με τίτλο Το ηθικό υπόβαθρο μιας καθυστερημένης κοινωνίας. Θέμα του: η καθυστέρηση μιας περιοχής της Νότιας Ιταλίας ως αποτέλεσμα των δομών οικογενειοκρατίας και του αντίστοιχου, καλά ριζωμένου, ήθους. Το συμπέρασμα του ερευνητή ήταν αρκετά απαισιόδοξο: σε τέτοιες κοινωνίες, όλες οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού κινδυνεύουν να ενσωματωθούν στις προηγούμενες παραδοσιακές δομές – με αποτέλεσμα να αναπαράγουν αυτές τις δομές και μάλιστα να τις ενισχύουν χρησιμοποιώντας πιο σύγχρονα υλικά.

Πολλά από όσα συμβαίνουν σε εμάς θυμίζουν τον εκσυγχρονισμό κοινωνιών που λειτουργούν στη βάση της οικογενειοκρατίας και ελάχιστα θυμίζουν αυτό που ονομάστηκε εκσυγχρονισμός στις ευρωπαϊκές χώρες. Υπενθυμίζω ότι ο τελευταίος συνδέεται κυρίως με την υποχώρηση της επιρροής και της σημασίας που έχουν στη ζωή του ατόμου οι παραδοσιακοί φορείς εξουσίας και κοινωνικού ελέγχου. Αντίθετα, στις καθυστερημένες κοινωνίες η κοινωνική δραστηριότητα και η προσωπική πρόοδος των ανθρώπων εξαρτάται από τη θέση τους στην «οικογένεια» – που στην κλασική μορφή περιλαμβάνει την «κουμπαριά» και στην πιο σύγχρονη μορφή περιλαμβάνει τη συμμετοχή στο κόμμα εξουσίας.

Η πιο καθαρή μορφή τέτοιου είδους οικογενειοκρατίας είναι η Μαφία. Της οποίας η ανθεκτικότητα και η ικανότητα μετάλλαξης πρέπει να προβληματίσει σοβαρά όσους και όσες ασχολούνται με νέες μορφές «οικογενειοκρατίας» στην πολιτική ζωή. Διότι η δική της αναδιοργάνωση και μεταμόρφωση στις τελευταίες δεκαετίες δείχνει ότι ένα εκσυγχρονιστικό εγχείρημα είναι δυνατόν να αναφέρεται αποκλειστικά στον εκσυγχρονισμό των μηχανισμών εξου-

σίας και διαχείρισης, με στόχο την ελαχιστοποίηση των κινδύνων και τη μεγιστοποίηση των κερδών της συγκεκριμένης οικογένειας – εις βάρος της κοινωνίας.

Αναφερόμουν, προφανώς, στο βιβλίο του Banfield, αλλά ταυτόχρονα μιλούσα για τις επιπλέον γνώσεις που έχουμε αποκτήσει εν τω μεταξύ χάρη σε νεώτερες έρευνες, για τη μορφή και τον τρόπο λειτουργίας του «οικογενειακού αμοραλισμού» στο πλαίσιο της «διευρυμένης οικογένειας» (που δημιουργείται με κουμπαριές, λόμπυ και συμμετοχή σε κόμματα χωρίς πραγματική ιδεολογία). Πολλές απ' αυτές, π.χ., για τα φαινόμενα διαφθοράς,¹⁸ τροφοδοτούν τον σκεπτικισμό για τις δυνατότητες κάποιων κοινωνιών να καταπολεμήσουν την καθυστέρηση.¹⁹ Ο Banfield κινούνταν ανάμεσα στην απόλυτη άρνηση κάθε σχετικής προοπτικής²⁰ και σε μια μικρή πιθανότητα αλλαγής που, όπως αναφέρει ο Kesler, «αν ήταν δυνατή, θα γινόταν μόνο με πολύ αργά βήματα και σε βάθος χρόνου».²¹

¹⁸ Αντιπροσωπευτικές είναι οι έρευνες στον εξής συλλογικό τόμο (που, όχι τυχαία, είναι «αφιερωμένο[ς] στη μνήμη του Edward C. Banfield που φώτισε το δρόμο για πολλούς από εμάς»): Harrison Lawrence E. and Samuel P. Huntington (επιμ.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. Basic Books 2000.

¹⁹ Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Steven Pearlstein στην *Washington Post* στο αποκορύφωμα της οικονομικής κρίσης (29 Ιουνίου 2012) με τίτλο «Ο πολιτισμός της Ιταλίας απειλεί το οικονομικό της μέλλον». Με αναφορά στον Banfield και τον οικογενειακό αμοραλισμό περιγράφει πολλά σχετικά φαινόμενα στη σημερινή οικονομική ζωή της Ιταλίας και συμπληρώνει: «Σε πολύ μεγάλο βαθμό το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για την Ελλάδα, την Πορτογαλία, ακόμη και για τη Γαλλία».

²⁰ «Οι απαιτούμενες αλλαγές ίσως είναι αδύνατο να πραγματοποιηθούν. Δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι το ήθος ενός πληθυσμού μπορεί να αλλάξει βάσει σχεδίου. Είναι άλλο η τροποποίηση της θεμελιώδους αντίληψης του κόσμου από τους ανθρώπους, ειδικά αν η αλλαγή είναι προς την κατεύθυνση μιας πολυπλοκότερης και πιο απαιτητικής ηθικής» (Banfield, σελ. 198).

²¹ Charles R. Kesler (επιμ.), “Edward C. Banfield: An Appreciation”. Henry Salvatori Center Monograph New Series, No. 3, Απρίλιος 2002, σελ. 95-97, εδώ σελ. 95.

Ματιά προς το μέλλον

Δικαιολογείται η απαισιοδοξία του και η απαισιοδοξία τόσων άλλων ερευνητών/τριών; Οι απαντήσεις ασφαλώς ποικίλλουν ανάλογα με τον τρόπο που κάποιος/α επεξεργάζεται τις αρνητικές εμπειρίες του παρελθόντος. Για μένα ισχύει ότι όπου πέραν από τη βούληση υπάρχει και γνώση, εκεί οι κοινωνίες μπορούν ν' αλλάξουν. Ένα όμως είναι βέβαιο: η αλλαγή μπορεί να επέλθει μόνον από ανθρώπους που συνειδητά ζουν τη ζωή τους με ένα διαφορετικό σύστημα αξιών, και αντιλαμβάνονται την ανάγκη συμμετοχής τους σε ένα κοινωνικό και πολιτικό εγχείρημα που έχει αφετηρία αυτές τις διαφορετικές αξίες και στόχο τη γενικευμένη πραγμάτωσή τους. Ίσως ήταν τυχαίο, αλλά οπωσδήποτε είναι συμβολικό το γεγονός ότι ο Μαρξ στα τελευταία γραπτά του, τα «Εθνολογικά Σημειωματάρια», περνάει από τηνμέχρι τότε περισσότερο γενική και αφηρημένη προσέγγιση του ανθρώπου σε εμπειρικές μελέτες συγκεκριμένων λαών,²² και, κατά τον E. P. Thompson, με την όλο και μεγαλύτερη ενασχόλησή του τα τελευταία χρόνια της ζωής του με την Ανθρωπολογία, ολοκληρώνει το έργο της νεότητας του.²³ Έργο, στο οποίο ανήκουν οι «Θέσεις για τον Φόιερμπαχ», όπου δεσπάζει η παρατήρηση ότι αυτοί που θέλουν να αλλάξουν την κοινωνία πρέπει προηγουμένως να διαπαιδαγωγηθούν οι ίδιοι στις αξίες της κοινωνίας που επιδιώκουν να χτίσουν.

Γιώργος Τσιάκαλος, Νοέμβριος 2014

²² Σύμφωνα με τον Lawrence Krader στην εισαγωγή των «Ethnological Notebooks» σελ. 85.

²³ Η αναφορά στον Franklin Rosemont, *Karl Marx and the Iroquois*. theanarchistlibrary.org. Ανάκτηση 13 December 2010 από libcom.org.